

A Sallustius- és Cicero-féle *Invectiva*.

A Cicero ellen irányuló Sallustius-féle, s a Sallustiust támadó Cicero-féle *Invectiva* eredetére nézve fölmerült vélemények nem csak hogy nem tisztítják a látóhatárt, hanem inkább még összeküszalódnak. És különös, hogy a kérdés vizsgálata újabban már mind laképnél hagyja azt az alapot, a melyet a régi tudósítások s a hagyomány mégis a leghivatottabban nyújtanak számára. Úgy látszik, a Sallustiusnak tulajdonított *Invectiva* okoz nagyobb nehézséget, mert arra nézve Sallustius szerzőségét Quintilianus két helye (IV., 1, 68; IX. 3, 89) támogatja. *Spalding* s *Markland* kész volt fölteni Quintilianusról, hogy kritikája fogyatékos. Mások (*Kortte*, *Zumpt*) azonban, minthogy olyan szakértőről, a minő a maga idejében Quintilianus volt, ilyesmit gondolni szinte képtelenségnek tartották, inkább azt a nézetet igyekeztek megerősíteni, hogy azt a két helyet, mivel nem igen illenek bele a szövegbe, idegen kéz szúrta közbe.

A Cicero-féle *Invectiva* szerzőjének nevét Diomedesnél (Ars Gr. t. 382. l.: *Didius* ait de Sallustio „comesto patrimonio“) találjuk. Bár e névre nézve nem birnak megállapodásra jutni, s *Jordan* (Hermes 11, 312.) *Tullius*-nak, *Linker* (Sall. hist. prooem. 90.) s *Wölflin* (Philol. XVII., 548.) *Epidius*-nak akarja olvasni, abban mégis megegyeznek, hogy ez az *Invectiva* valamely későbbi rhetoriskolából került ki.

Újabb időben azonban *Jordan* (Praef. zu Sallust.) és *Vogel* (Acta Erl. I., 326. sk.) nyelvi vizsgálódásai, melyek főleg a két *Invectiva* szókincsére, kifejezéseire, azonfölül a vádak kicsinyeskedéseire s szennyes hangjára vonatkoznak, azon véleménynek nyitottak utat, hogy az egyik *Invectiva* már csak azért sem fogadható el Quintilianus adatai alapján Sallustiusénak, minthogy a stilus egyformaságánál fogva mind a kettőt egy szerzőtől valónak kell elfogadni, s úgy jöhettek létre, hogy valamely rhetoriskolában a Cicero és Sallustius közt folyt ellenségeskedést a tanulók egyikének mindkét oldalról szónoki formában kellett fölűntetni (Schanz M. „Geschichte der römischen Litteratur“, 187. l.)

Ezt a föltevést a két *Invectiva* tüzetes összehasonlítása s a történelmi kritika alkalmazása egyszerre lerontja.

Már első áttekintésre is fölkad az ember azon a körülményen, hogy a Sallustius-féle *Invectiva* történelmi adatai nem terjednek tovább a Kr. előtti 54 évnél; a Cicero-féle *Invectiva* ellenben olyan adatot is tartalmaz, melyet Caesar halála előtt nem mondhatott a szerző. Ez utóbbinak több olyan helye is van, a milyent nyilvánítani Cicero Caesar életében nem próbált volna meg.

Mindenekelőtt kiemelem a két *Invectiva* azon mozzanatait, melyeket a rendelkezésemre álló adatok szerint a kérdés megvilágítására fontosabbnak tartok.

A Sallustius-féle *Invectiva* azon vágását, hogy Cícero azt a határt nem ismerő ékesszólást, melyet a nála kevéssel idősebb¹⁾ M. Pupius Piso Calpurnianus oldalán gyalázatos úton-módon sajátított el, erkölcsi tisztasága hánytorgatására használja föl s bűnös czélokra bocsátja árúba,²⁾ nem akarom a maga sejtelmes lepleből kibontani.³⁾ Elég lesz kiemelnem annyit, hogy Cicerót atyja még tanuló korában adta M. Piso mellé a szónoki mesterség gyakorlása végett.⁴⁾ A feleségére és leányára vonatkozó vádak,⁵⁾ melyeket Dio Cassiusnál s Donatusnál is olvashatunk,⁶⁾ kétségkívül Terentia fiatalabb éveire s Tullia érett korára illenek. Meg kell jegyezmem, hogy kivált a leányát illető vádnak nem vagyok hajlandó hitelt adni, s csupán csak föladatom rideg szem előtt tartása készítet föl-hoznom, hogy Cicero házassága Terentiával a 77., Tullia születése a 76., első eljegyzése a 67. s házassága Gn. Pisóval az 58. évre esik. P. Crassus házát 62-ben vette meg Cicero s arra P. Sullától, a kinek védelmét a Catilina-összeesküvésben való részvétel vádja ellen magára vállalta, kbl. 250000 frtot vett kölcsön⁷⁾. Ez a Gellius-féle adat támogatja az *Invectiva* ama vádját, hogy Cicero a lex Plautia-t felesége tanácsára a saját hasznára fordította, s hogy polgártársai vére és nyomorúsága váltságából szerezte palatiumi házát, s építette határtalan fényűzéssel tusculumi és pompeii villáit.⁸⁾

¹⁾ Ascon. ad c. 26. or. Cic. in Pis.

²⁾ Scilicet istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non *pudicitiae iactura* perdidit c sti? itaque minime mirandum est, quod eam flagitiose venditis, quam *turpissime* paravit.

³⁾ Inv. in M. Tullium: An non ita a pueritia vixisti, ut nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alicui collibuissest.

⁴⁾ Ascon ad c. 26. or. Cic in Pis.: Fuit autem... Pupius Piso ei-dem temporibus, quibus Cicero, sed tanto aetate maior, ut adole-centulum Ciceronem pater ad eum deduceret, quod in eo et antiquae vitae similitudo et multae erant litterae.

⁵⁾ Inv. XV. 2.: uxor sacrilega ac periuriis delibuta, filia matris pelex, tibi incundior atque obsequentior, quam parenti par est.

⁶⁾ Dio 46, 18: τὴν τῆς γυναῖκα προαγωγέθειν καὶ τὴν θνητάρα μοιχεύειν. V. ö. Donat. apud Serv. ad Verg. Aen 6, 623.

⁷⁾ Gell. 12. 12.

⁸⁾ Inv. 2. V. ö. Dio C. 46, 6.

Kétségkívül fogadott ő el jutalomdíjakat patronusi szolgálataiért is; de különben csekély apai örökségéhez járult még Terentia jelentékeny hozománya¹⁾ s számos embernek kisebb-nagyobb hagyatéka, melyeket ő maga élete vége felé mindössze kbl. 2,500.000 forintra becsül.²⁾

Szükségesnek tartom ama körülmény kiemelését, hogy ciliciai proconsulását az *Invectiva* nem használja föl vádúl, bár Cicero ott, ha mindjárt megengedett úton-módon is, kbl. 275.000 forintot szerzett magának. Pedig adatain nem látszik nyoma valami nagy válogatásnak. A „*pedes fugaces*“ kifejezés (Inv. 3.) mintegy gyávassággal akarja bélyegezni Cicero azért, hogy 58-ban Clodius féktelen üldözése elől önkényt számkivetésbe ment.³⁾ Ellenségei már consulsága végétől, később meg Clodiusék is avval a váddal izgatnak ellene, hogy a *lex Porcia*-t mellőzte s a Catilina-összeesküvés elfojtásában úgy viselte magát, mint valami korlátlan hatalmú uralkodó, mint valami „*rex*.“⁴⁾ Eljárását az *Invectiva* „*crudelissimā proscriptio*“-nak nevezi.⁵⁾ Szemére lobbantja ingatag, csélesap természetét, hogy állandó irányt nem követ, hogy sem a barátságban, sem az ellenséges érzelemben nincs megállapodott, határozott magatartása; Julius Caesarnak, a kinek azelőtt ellensége volt, a számkivetésből való visszatérése után hívéül szegődött; azoknak, a kiket tyrannusoknak nevezett, attól fogva kedvükben jár, míg a senatus-pártot örültnek és oktalannak mondja; Vatinius ügyét védelmébe veszi, Sestius felől rossz véleményt táplál, Bibulust pedig sértő kifejezésekkel illeti.⁶⁾ E vádak közül azok, a melyek Caesar s Pompeius nevével és az optimatákkal vannak vagy hozhatók kapcsolatba, világosan a számkivetésből való visszatérése utáni időre vonatkoznak. Vatinius védelmezése, a mint egyik levélben olvassuk,⁷⁾ 54-ben történt. Sestiust túlságba csapó különös viselkedése miatt sohasem szenvedhette.⁸⁾ Védelmét is csak azért

1) Plut. Cic. 8. Ep. ad. Att. 2, 4.

2) Phil. 2. 16

3) Inv. 3. Hogy ez a vád több oldalról is fölmerült s Cicero nem semibe vette, bizonyítja az a körülmény, hogy a Sestiusért tartott beszédében hosszan mentegeti tőle magát (Cic. or. pro Sest. 16—23.)

4) Ad. fam. 5, 2.

5) Inv. 3.

6) Inv. 4.

7) Ad. fam. 1. 9. Ugyanott mentegetődzik Lentulusnak, a ki e különös védelem elvállalásának okát kívánta tőle megtudni.

8) Ad. Quint fr. 2, 3, 5: Domum, ut debuimus, ad eum statim venimus, cique nos totos tradidimus, idque fecimus praeter hominum opinionem, qui nos ei iure succensere putabant, ut humanissimi gratissimique et ipsi et omnibus videremur, itaque faciemus. — 2. 4, 1: Illud, puod tibi curae saepe esse intellexeram, ne cui iniquo relinqueremus vituperandi locum, qui nos ingratos esse diceret, nisi illius perversitatem quibusdam in rebus quam

vállalta el, hogy az emberek hálátlannak ne mondják az iránt, a ki a számkivetésből való megszabadításában oly buzgóságot fejtett ki, s mert testvére, Quintus, is többször serkentette őt a Sestiussal való barátság föntartására.¹⁾

Caesar laudatioja az 56-ik évből való; e vezeklés-számba menő magasztaló beszédet maga is »*subturpicula παλινοδία*«-nak nevezi.²⁾ Hogy M. Bibulust Cicero mikor sértegette,³⁾ arra nézve nem találok kellő tájékozást. Bibulust 59-ben az optimata-párt nagy erőfeszítéssel Julius Caesar consultársává választatja ugyan, de a másik párt — élén Vatiniussal és Clodiussal — rövid idő múlva elzárkózásra kényszeríti őt erőszakoskodásával s attól fogva csak az égi jelek figyelésére és fanyarhangú rendeletek kibocsátására szorítkozik consultársa törekvéseinek megakadályozása végett. Ebben az időben ír róla csipkedő hangon Atticusnak s egy rendeletét *archilochusi*-nak nevezi.⁴⁾ Úgy látszik, a Cicero-féle *Invectiva* eme helye: »*Bibuli patientiam culpavi*« (4. fej.) szintén Bibulus consulságára vonatkozik. Hogy Bibulus haragját hasonló csipkedésekkel, vagy másképen magára vonta Cicero, bizonyítja egy 50-ben kelt levele, melyből az tűnik ki, hogy kereste is Bibulussal szemben a barátságot, de nem bírta (annak) bizalmatlanságát megszüntetni.⁵⁾

Föltűnő, hogy az *Invectiva* vádai közt egy sincs olyan, melyet az 54. év utáni időre lehetne vonatkoztatnunk. A határozottan megjelölhető esetek közül Vatinius védelmezése esik legkésőbbre, az 54. évre. Magában véve nincs ebben semmi különös; de igenis, föltűnővé teszi az a körülmény, hogy a Cicero-féle *Invectiva* olyan viszonyokat s tényeket is emleget s olyan hürokat is penget, a melyek Caesar halála utáni időt tesznek föl. Ha a Sallustius-féle *Invectiva* is annyira ment volna előre a tények és adatok idejét illetőleg, bizonyára nem mulasztotta volna el szemére hányni Cicerónak a Caesar-Pompeius-féle polgárháború kitörésekor tanusított tévovázását s Caesar kegyének Pharsalus után második kiadású haj-

humanissime ferremus, scito hoc nos in eo iudicio consecutos esse, ut omnium gratissimi iudicemur. Nam defendendo moroso homini cumulatissime satis fecimus. — V. ö. Ep. ad Att. 3, 20. XI, 7. Inv. in Sall. 4. — A későbbi időre nézve: Ep. ad fam. 7, 32, 1 (51-ből). 5, 90, 5 (49-ből). Att. 8, 17, 2 (48-ből) stb.

¹⁾ Ep. ad Quint. fr. 2, 3, 5. — U. o. 6: Quae tibi eo scribo, quod me de retinenda Sestii gratia litteris saepe monuisti. — U. o. 4, 1.

²⁾ Ep. ad Att. 4, 5, 1.

³⁾ Inv. in M. Tull. 4.

⁴⁾ Ep. ad Att. 2, 20, 4: Bibulus hominum admiratione et benevolentia in caelo est. Edicta eius et contiones describunt et legunt. Novo quodam genere in summam gloriam venit. Populare nunc nihil tam est, quam odium popularium. Haec quo sint eruptura timeo. — U. o. 6: Comicia Bibulus *cum Archilochio edicto*. . . distulit.

⁵⁾ Ep. ad fam. 2, 17, 6—7. V. ö. Or. ad pont. de domo sua 15.

hászását; kapva-kapott volna az alkalmon, hogy nevetségessé tegye gazdag, de fiatal gyámleányával, Publiliával, vénkorában kötött házasságát. Ily késő vonatkozásai azonban a Sallustius-féle *Invectivá*-nak nincsenek s már ez az egy körülmény is erősen megingatja ama föltevés helyességét, hogy a két *Invectivát* — ha szabad úgy fejeznem ki magamat — egy bordában szőtték.

De a Sallustius és Cicero közt folyt ellenségeskedés illetén ki-törését nem is tehetjük kijebb az 50-ik évnél. Ebben az évben történt, hogy Sallustiust erkölcstelen élete miatt, de kétségtelenül politikai okokból,¹⁾ Appius Claudius Pulcher censor a *senatus lectio* alkalmával kitétette a senatusból. Hogy a kiütásitásnak politikai oka volt, bizonyítja az a körülmény, hogy nem csupán Sallustius, vagy még egy-két senator járt így, hanem vele együtt minden libertinus és számos Caesar-párti nemes.²⁾ Tisztvársa, L. Calpurnius Piso, ám-bár mint Caesar ipa szintén sújthatott volna rovással többeket, a kik veje ellenfelei voltak, nem tette azt; de Claudiusnak sem szegült ellene, mert tudta, hogy a kiket társa a senatusból kiselejtez, azok mind határozott Caesar-pártiakká válnak.³⁾ Sallustius is Caesarhoz ment Galliába s csak vele tért vissza Rómába 49-ben mint quaestor.⁴⁾

Az imént Dio Cassius nyomán bemutatott politikai helyzet-kép tökéletesen megfelel mind a történeti, mind a személyi viszonyoknak. Nem ütközöm meg azon, hogy a Ciceronak tulajdonított *Invectiva* azt a »*ensorium eloquium*«-ot nem egyedül a Claudius művének, hanem vele együtt a Pisoénak is mondja; tudom ugyanis, hogy a censori rovás és büntetés csakis mindkét censor megegyezésével jöhetett létre. Asconius sem censorról, hanem censorokról beszél.⁵⁾ De föltűnő az, hogy a szerző Ciceroval nem csak Appius Claudius, hanem L. Pisot is »*integerrimus vir*«-nek nevezteti, azt a Pisot, a kit 56-ban a törvénszék,⁶⁾ 55-ben pedig a senatus előtt⁷⁾ minden nemesebb emberi vonásokból kivetkőztetett.

1) Dio Cassius 40, 63.

2) Dio C. 40, 63, 3: πλείστους γάρ και τῶν ἰσπέων και τῶν βουλευτῶν διέ-γραψεν, ἐπιμασάμενος τὸν συνάρχοντα κτλ.

3) Dio C. 40, 63. 2: και γάρ τιμηται τὸν χρόνον τοῦτον ἔτε Κλαύδιος ὁ Ἄππιος και ὁ Πίσων, καιτοι μὴ βουλευθεῖς, ἐγένοντο. και οὗτος μὲν διὰ τὴν συγγένειαν ὑπῆρχε τῷ Καίσαρι, ὁ δὲ δὴ Κλαύδιος, ἠναντιοῦτο μὲν αὐτῷ (τὰ γάρ τοῦ Πομπηίου ἦρειτο), οὐκ ἐλάχιστα δὲ και ἄκων ὠφέλησεν. — 4: Ὁ γάρ Πίσων οὐτ' ἄλλως πρά-γματ' ἔχειν ἐθέλων και πρὸς τὴν τοῦ γαμήρου φιλίαν πολλοὺς θεραπεύων αὐτὸς μὲν οὐδὲν τοιοῦτον ἐποίησεν, ἐκείνῳ δὲ οὐκ ἀντέπραξε πάντας μὲν τοὺς ἐκ τῶν ἀπελευ-θέρων συχοῦς δὲ και τῶν πᾶνυ γενναίων, ἄλλους τε και τὸν Κρίσπον τὸν Σαλούστιον τὸν τὴν ἱστορίαν συγγράψαντα, ἀπελάσαντι ἐκ τοῦ συνεδρίου.

4) Inv. in Sall. 6.

5) Asc., „Quod cum illi in senatu a censoribus obiectum esset.“

6) Cic. or. pro Sest. §. 17—24.

7) Cic. or. in Pisonem.

Sallustius tehát 49-ben quaestori ranggal tért vissza Caesarral s így ismét megnyílt előtte a senatorság a Sulla-féle *senatus lectio* szerint hivatala letelte után. Különben már mint quaestor is megjelenhetett, sőt nyilatkozhatott a senatusban. Mindjárt 49-ben küldi őt és Basiliscus Caesar Illyricumba egy hadtesttel a Pompeius-pártiaktól szorongatott C. Antonius fölszabadítására, a mi azonban nem sikerült nekik.¹⁾ 48-ban nyoma vesz; de minden valószínűség oda mutat, hogy ő is azokhoz az adósságba mérült emberekhez csatlakozott, a kik a pharsalusi csata előtt, mikor Caesar helyzete nem valami jó reménnyel bízta a váró párthíveit, M. Caelius Rufussal élükön a gazdátlan helyzet kizsákmányolására szövetkeztek. A Cicero-féle *Invectiva* legalább e csöcselék közé vezet bennünket Sallustius viselt dolgainak fonalán.²⁾ Milo, a ki már több mint négy évig hasztalanul táplálta magát a szabadulás reményével, szintén csatlakozott e fölkeléshez, melyet Rómából Italia délibb vidékeire szorítottak ki s ott azután Milo és Caelius elestével csakhamar véget is ért. Ilyen nagyobb Caesar-ellenes vállalatban való részvételére enged következtetnünk a Caesar bocsánatát várva váró Ciceronak Atticushoz intézett egyik levele, melyben keserűen panaszkodik, hogy Caesar fűnek-lának megbocsát a nélkül, hogy a vétségéről tudomást szerezne. Még Sallustiusnak is megbocsátott — írja — s lefoglalt javait visszaadatta neki.³⁾

De nem csupán Sallustiusnak inént vázolt zavaros élete indított engem arra a föltevésre, hogy a közte és Cicero közt folyt ellenségeskedés olyan *invectiva*-szerű kitörésre az 50-ik év után alkalmat nem igen talált. Asconius nyomán pontosabban megjelölhetjük e támadások idejét. Azt mondja ugyanis, hogy 52-ben Qu. Pompeius, C. Sallustius és T. Munatius Plancus néptribunusok Clodius meggyilkolásából kifolyólag Milo ellen lázító, Cicero ellen pedig, a ki őt oly buzgón védelmezte, gyűlöletes beszédek tartottak. S a sokaság legnagyobb része föl volt ingerülve nem csak Milo, hanem a gyűlöletes védelem fölállalása miatt Cicerora is. Későbbben azonban Pompeiusról s Sallustiusról az a gyanú terjedt el, hogy Miloval és Ciceroval kibékültek. Plancus azonban állhatatosan megmaradt ellenséges álláspontján s nem szűnt meg tovább is izgatni Cicero és Milo ellen. Cicerot azzal fenyegette, hogy törvény elé fogja idézni.⁴⁾

1) Oros. 6, 15. 8.

2) Inv. in Sall. 6.

3) Cic. Att. 11, 20.

4) Asc. Argum. ad or. Cic. pro Mil. Inter primos et Qu. Pompeius et C. Sallustius et T. Munatius Plancus tri. uni pl. inimicissimas conciones de Milone habebant, invidiosas etiam de Cicerone, qui Milonem tanto studio defenderet. Eratque maxima pars multitudinis infensa non solum Miloni, sed ipsi etiam,

Asconius értesít, hogy Qu. Pompeius és Sallustius izgató beszédeikben hangoztatták, hogy Miló keze működött ugyan Clodius meggyilkolásában, de a terv valamely nagyobb embertől indult ki.¹⁾ Cicero e névtelen vádat magára vonatkoztatta!²⁾

A fődolog itt annak kiderítése, hogy mikor történhetett Qu. Pompeius és Sallustius kibékülése Ciceróval és Milóval. Együtt említem e két nevet, mert természetesen látszik, hogy a kibékülés a vádlottal és védőjével egy időtájban történt meg. A főtebb ismeretett helye Asconiusnak azt bizonyítja, hogy a három néptribunus közül, a kik Milo és Cicero ellen nyíltan lázítottak, Pompeius és Sallustius még a Milo-per tárgyalása előtt, a mely ugyanazon évi április 11-kén esett, hagytak föl ellenséges maguktartásával, mert e gyanú említése után közvetlenül mint ellenkező esetet hozza föl, hogy Plancus nem tágitott.³⁾ A kibékülés útját minden valószínűség szerint Milo pénze egyengette.⁴⁾ Azt határozottan állítja Asconius, még pedig hivatalos följegyzések alapján, hogy Clodius megölése napján, január 18-kán, C. Sallustius és Qu. Pompeius tartott izgató beszédet Milo ellen,⁵⁾ s az izgatást napról napra folytatták Qu. Pompeius consulla választásáig, a mi február 25-kén történt.⁶⁾ A kibékülés -- úgy látszik -- ezután nem sokára megtörtént, legalább Milo és Cicero, meg Sallustius között; Qu. Pompeiust ugyanis még később is együtt-működésben látjuk Asconius tudósításában Munatius Plancussal.⁷⁾ Az igaz, hogy ez a kiengesztelődés nem lehetett valami mély alapon nyugvó s nagyon magán viseli a pillanatnyi érdek bé-

propter invisum patrociniū Ciceroni. Postea Pompeius et Sallustius in suspicionē fuerunt in gratiam rediisse cum Milone ac Cicerone. *Plancus autem infestissime perstitit*, atque in Ciceronem quoque multitudinem instigavit.

¹⁾ Asc. ad c. 18. or. Cic. pro Mil.: Qu. Pompeius Rufus et Sallustius tribuni fuerunt, quos significat. Hi enim primi de ea lege ferenda populum hortati sunt et dixerunt manu Milonis occisum esse Clodium, consilio vero maioris alicuius.

²⁾ Cic. Mil. 18: scitis. iudices, fuisse, qui in hac rogatione suadenda dicerent Milonis manu caedem esse factam, consilio vero maioris alicuius. Videlicet me latronem ac sicarium abiecti homines et perditii describebant.

³⁾ L. főtebb ⁴⁾ alatt.

⁴⁾ Argum. ad Cic. or. pro Mil.: populo tributum singula millia aeris ad defendendos de se rumores dedisse (Milonem).

⁵⁾ Ascon. ad or. Cic. pro Mil. 17: Hoc significat eo die, quo Clodius occisus est, concionatum esse mercenarium eius tribunum pl. Sunt autem concionati eo die, *ut ex actis apparet*, C. Sallustius et Qu. Pompeius, utrique et inimici Milonis et satis inquieti.

⁶⁾ Asc. ad c. 25. or. Cic. pro Mil.: Prius etiam, quam Pompeius tertium consul crearetur, tres tribuni, Qu. Pompeius Rufus, C. Sallustius Crispus, L. Munatius Plancus, cum *quotidianis concionibus suis* magnam invidiam Miloni propter Clodium excitarent, produxerant... etc.

⁷⁾ Arg. Asc. ad or. Cic. pro Mil.: Dicturum quoque diem Ciceroni Plancus ostendebat; postea Qu. Pompeius idem minitatus erat.

lyegét; de Milónak és Cicerónak elég lehetett annyi, hogy legalább egy időre betömhették a három főizgató közül kettőnek a száját. Mikor már a Milo-ügy bíróság elé került április 11-dikén, nem volt többé kénytelen Cicero sem félni az izgatók lármájától s nyíltan nevezi őket elvetemült, gonosz embereknek.¹⁾ Legalább Asconius e megbélyegző bifejezést Qu. Pompeius Rufusra és Sallustiusra vonatkoztatja.²⁾ A kibékülésnek tehát Sallustius, meg Milo és Cicero közt, a mennyiben a viszonyok természeténél fogva föltehetjük, hogy egy időben történt, még az 52-ik évben kellett létre jönnie, még pedig körülbelül másfél hónappal a Milo-per tárgyalása előtt. Az ítélet következtében ugyanis Milo számkivetésbe ment, s nem térhetett vissza többé Rómába; 48-ban pedig, mikor a Caelius Rufus-féle forradalom támogatására Massiliából Dél-Itáliába ment, Cicero távol volt Itáliából.

Ha tehát figyelembe vesszük, hogy a Sallustius-féle *Invectiva* legkésőbbi keletű vádja az 54-ik évből van véve s hogy Sallustius és Cicero közt az 52-ik év februáriusa vége vagy márcziusa eleje felé kibékülés jött létre: arra a következtetésre jutunk, hogy olyatén támadásoknak, a minőket a két *Invectiva* mutat föl, 54. és 52. közt kellett lefolyniok. Ilyen ellenkezések állandók lehettek azon időben a Clodiussal tartó Sallustius s Clodius halálos ellensége, Cicero közt. Cicero Milo védelmében Clodius fölbérelt emberének nevezi az egyik néptribunust azok közül, a kik Clodius meggyilkolása napján az összecsődült néphez lázító beszédeket intéztek. Asconius a hivatalos iratokból kimutatja, hogy azon alkalommal Sallustius és Qu. Pompeius mondott olyan beszédet; de abból, hogy a Pompeius beszéde lázítóbb volt, azt következteti, hogy Cicero őt nevezte Clodius *tribunus mercenarius*-ának.³⁾ Hasonló jelzőtől tehát Sallustius sem állhatott távol.

Hogy a Cicero-féle *Invectiva*-t ebbe az időközbe beilleszteni nem lehet, fölösleges említeni is. Hiszen Sallustius életét, persze tisztán csak árnyoldalainak kiemelésével, egész addig vázolja, midőn Numidiából visszatérve drága kerteket s egyéb birtokokat vásárol, s megveszi Caesar tiburi villáját is. A műnek mind compositioja, mind dispositioja ügyes, s gondos előkészületre vall. Nyolcz fejezetre osztható, melyek közül az első négy a *Sallustius-Invectiva* vád-

¹⁾ Cic. or. pro Mil. 18: *abieci homines et perdit.*

²⁾ Asc. ad loc.: Qu. Pompeius Rufus et Sallustius tribuni fuerunt, quos significat.

³⁾ Cic. or. pro Mil. 17: Quo die... insanissima concio *ab ipsius mercenario tribuno pl.* est concitata. — Ascon. ad loc.: Hoc significat eo die, quo Clodius occisus est, concionatum esse mercenarium eius tribunum pl. Sunt autem concionati eo die, ut ex actis apparet, C. Sallustius et Qu. Pompeius, utriusque et inimici Milonis et satis inquieti. Sed videtur mihi Qu. Pompeium significari. *Nam eius seditiosior fuit concio.*

jaival, az utolsó négy pedig Sallustius személyi viszonyaival foglalkozik. Az első rész első fejezete bevezetés, a második rész utolsó fejezete pedig, egy kis átmenettel, a befejezés. A második rész avval kezd, hogy Sallustius atyja akkor követett el legnagyobb hibát, mikor fiának életet adott. Gyermekkorával nem foglalkozik, mert nem akar úgy tűnni föl, mintha atyját akarná vádolni, a ki akkor még rendelkezett vele; de elég is bemutatnia ifjúságát, hogy gyermekkori rosszaságára következtetni lehessen. Az apai házat még atyja életében áruba bocsátotta s e tettével csak siettette atyja halálát. Nem szégyenli, úgymond, kérdezni, ki lakik P. Crassus házában, mikor ő azt sem tudja megmondani, ki lakik atyjától öröklött házában. De ifjúkorából kilépve sem javult meg, hanem tagja lett egy titkos szövetségnek, a miért kétszer került bíróság elé s csakis a bírák megvesztegetése által, a mire végső vagyona is ráment, sikerült fölmentését kieszközölnie.¹⁾ Első hivatala a quaestorság volt s ez által bejutott a senatusba. De 50-ben a censorok beismert adulterium miatt kizárták s ő is oda sietett, a hová a köztársaság többi söpředéke. A győző quaestori ranggal hozza vissza s így újból megnyílik előtte a senatus. Quaestorsága alatt és után Róma legelveteműltébb s legelégedetlenebb elemeivel czimborál. Praetorságot nyer. Proconsulsága alatt roppant vagyont szerez zsarolásával s hogy törvény elé ne kerüljön érte, mintegy 150,000 forintban egyez ki Caesarral; megveszi tiburi villáját is, s drága kerteket és birtokokat vásárol.

Ezen életadatok, ha tovább nem, legalább is a 44-ik évig terjeszkednek, de vannak az *Invectiva*-ban olyan kifejezések, a minőkkel Cicero Caesar hatalmának tetőponján fölhozakodni nem mert volna. Az ilyen kifejezések ugyanis: *„nisi forte in ea te castra coniecisti, quo omnis sentina reipublicae confluxerat“* (16), *„posteaquam res publica armis opperassa est, idem a victore, qui exules reduxit, in senatum per quaesturam reductus est“* (17), *„ne causam diceret, sestertio duodeciens cum Caesare paciscitur“* (19), vagy ez is: *„refer, unde . . . villam C. Caesaris . . . paraveris“* (u. o.), mint a melyek Caesarra árnyékot vetnek, a caesari senatusban el nem hangozhattak. De van egy helye, mely valamennyinél határozottabban megjelöli nekünk

¹⁾ Az ilyen szövetségek (sodalicia), oly célra alakultak, hogy hivatalra pályázóknak a szavazatok megszerzésében segítsenek. Az ilyen collegiumokat egy 64. évi senatus-consultum eltörölte ugyan, de 58-ban egy Clodius javasolta törvény nemcsak a régieket állítja vissza, hanem újak fölállítását is megengedi. (Cic. *Sest.* 25. *Pis.* 4. *Asc.* ad loc. — *Dio Cass.* 38, 13). Sallustiusnak ilyenben való részvételét a quaestorság elnyerése (58.) előtt említi az *Invectiva* s e szerint valószínűleg a *lex Calpurnia* (67.) alapján került perbe. A *lex Licinia* (55.) csak ilyen társulatok visszaéléseinek következménye lehetett.

azt az időhatárt, melynél korábban nem keletkezhetett. Midőn ugyanis a Sallustius-féle *Invectiva* azon vádja ellen védekezik az állítólagos Cicero, hogy consulsága idején a Catilina-összeesküvés elnyomásában önkényű, erőszakos rendszabályokat alkalmazott, azt kérdezi viszont, hogy nem áll olyan dolgot róni föl neki hibául, a mit *historiái*-ban dicsőségének tart.¹⁾ *Historiae*-nek kétségkívül a Catilina összeesküvés történetét nevezi. Azt pedig Sallustius Caesar halála után írta, mert jellemzésében mint megholtól emlékezik meg róla.²⁾ Dietsch ugyan a mű keletkezését a 44-ik évi Martius és 43. évi Deczember hó közé teszi;³⁾ de ha fölteszük is, hogy már Cicero életében, tehát a 43. évi Deczember 7-ike előtt, nyilvánosság elé került, még akkor is hihetetlennek kell tartanunk ilyen csetepatét akár az egyik, akár a másik részről a senatusban, mikor tudjuk, hogy Sallustius a provinciájából való visszatérte után visszavonult a közéletől, Cicero pedig már a 44-ik év kora őszétől más ügyek nagyon is lefoglalták.⁴⁾

A két *Invectiva*-t tehát határozottan el kell választanunk egymástól, s az utóbbit, melyet Cicerónak tulajdonít a hagyomány, olyan szónoki gyakorlatnak tartanunk, melynek szerzője a Sallustius-féle *Invectiva*-t tartotta szemé előtt s bizonyára ismerte Sallustius életrajzát is, talán épen azt, a melyet Asconius írt, de ránk nem maradt.⁵⁾ Mert a stilusnak némi csekély hasonlatossága s a vádak alantjáró hangjának egyezése nem azt bizonyítja, hogy a két *Invectiva* egy szerzőtől való, hanem csak annyit, hogy a Cicero-féle *Invectiva* szerzője a Sallustius-féle *Invectiva*-t szem előtt tartotta s talán épen az volt a föladata, hogy képzelje magát Cicero helyzetébe s válaszoljon Sallustius vádjaira. Az anyag ügyes beosztása és elrendezése kellő előkészületre vall, az előadás higgadt hangja és nyugodt menete pedig olyan szerzőre, a kinek lelkére a vádak befolyást nem gyakoroltak, tehát a kinek csupán csak föladatának sikeres megoldása lebegett szemé előtt. Az a körülmény, hogy vád-adatainak felsorolásában a chronologiai vonatkozásokat s a történelmi háttért figyelmen kívül hagyta, szintén megerősíti azt

¹⁾ Inv. 3: neque te tui piget, homo levissime, cu n ea culpas, quae *historiis* mihi gloriae ducis? an turpius est scribentem mentiri quam illum palam in hoc ordine dicentem?

²⁾ Sall. Cat. 53, 6: Sed *memoria mea* ingenti virtute divorsis moribus *fuere viri duo*, M. Cato et C. Caesar. V. ő. u. o. 54.

³⁾ Sallustius kiadása (Lipcse. 1864) bevezetésében a 23. lapon.

⁴⁾ Nem tudni, mekkora hitre számíthat az a kései eredetű tudósítás, hogy a Caesar halála után fölmerült zavarokban megújul köztük az ellenségeskedés (*Merovillaeus*), melyet Sallustius házassága Terentiával még mérgeesebbé tesz (*Qu. Estangius*); de ha úgy volt, akkor sem változtat a dolgon. L. alább, a Terentiára és Tullióra vonatkozó vizsgálatnál.

⁵⁾ Schol. ad Hor. Sat. 1, 2, 41.

a véleményt, hogy nem tekinthető egyébnek rhetorikai próbánál s annak is a későbbi időből. 43-ban a feleségére és leányára vonatkozó vádakra is másként felelt volna Cicero, mint a hogy az *Invectiva* teszi.¹⁾

Láttuk főntebb, hogy a Sallustius-féle *Invectiva* biztosan meghatározható vádadatai közül a legkésőbbi az 54. évre esik; azt is igyekeztem kimutatni, hogy olyan kitörése a Sallustius és Cicero közt folyt ellenségeskedésnek az 52-ik évnél későbbben nem történhetett. Sallustius ugyan csak 50-ben a senatusból való kirekesztése után távozott Rómából; de 51-ben meg Cicero Ciliciába ment s onnak csak az 50. év augusztusa elején indult vissza; Rómába pedig részint a hajózásra nézve kedvezőtlen széljárás, részint Athénben, Patraeben s más helyeken való hosszabb megállapodása miatt csak a 49. évi Januárus 4-én érkezett meg.²⁾

A lehető teljesség szempontjából hozzáteszem még, hogy Cicero Terentiától 46-ban vált el, Tullia pedig 44-ben halt meg. A Sallustius-féle *Invectiva* illető helyén Terentiáról mint még Cicero feleségéről s Tulliaról mint előről van szó.³⁾ Tullia első férjhezmenetele, t. i. Pisóhoz, az 58-ik évben történt; de már 57-ben mint özvegy fogadja hazatérő atyját Brundisiumban.⁴⁾ A következő év áprilisában jegyzi el Furius Crassipessel,⁵⁾ s nemsokára következik a házasság,⁶⁾ melynek hogy milyen vége lett, nem tudni. Az 55-ik év végén még állott;⁷⁾ 51-ben pedig, mialatt Cicero távol van Ciliciában, Tullia újabb férjhezmenetelére folynak tárgyalások, s harmadik házassága Dolabellával meg Cicero távolléte alatt, 50-ben, megtörténik.⁸⁾ Hogy Tullianak Crassipessel kötött házassága miért szűnt meg, nem tudjuk. Némelyek szerint Crassipes halála folytán, s akkor az a Crassipes, a kihez Cicero egy 50-ben Ciliciában kelt levelében kérésrel járul,⁹⁾ vagy az, a kiről 49-ben azt írja, hogy Pompeiust elhagyta,¹⁰⁾ egyik sem az ő volt veje.¹¹⁾ Mások meg úgy vélekednek, hogy ez a házasság válás folytán bomlott szét, mert nincs semmi alapunk arra a föltevésre, hogy az említett Crassipesek különböző személyek, s tudjuk, hogy Cicero Dolabellával is föntartotta a jó viszonyt Tullia-

1) Inv. in Sall. 3.

2) Ihne, Röm. Gesch. 6, 488.

3) Inv. in M. Tullium 2.

4) Cic. or. pro Sest. 63.

5) Ep. ad Quint. fr. 2, 4, 2; 5, 1; 6, 1. Ad fam. 1, 7, 11.

6) Ep. ad Att. 4, 5, 3.

7) Ad fam. 1, 9, 20.

8) Ad Att. 7, 3, 12.

9) Ad fam. 13, 9.

10) Ad Att. 9, 11, 3.

11) Pauly's Realenc. s. v. Furius Crassipes.

tól való elválása után;¹⁾ arra meg egy 50-ben kelt levele elég bizonyítékot nyújt, hogy akkor már Crassipes iránt nem viselkedett valami barátságos érzéssel.²⁾

Ha tehát fölvetné valaki, a mint méltán föl is vetheti, hogy Sallustius nem nyilatkozott volna oly kiméretlenül Tulliaról, mint férjes nőről, határozottan válaszolhatjuk, hogy Tulliaról nem lehet kimutatni, hogy 54—51-ig mint férjes nő élt-e, vagy mint özvegy. Crassipessel még az 55-ik év végén együtt élt. Hogy mikor és mi okból történt elválásuk, ismeretlen.

Fejtegetésemben, azt hiszem, sikerült elég világos magyarázatát adnom ama meggyőződésnek, hogy a Sallustius-féle *Invectiva* t nem lehet csak úgy könnyedén apokryphnak nyilvánítani, mint a Cicero-félet. A Sallustius-féle *Invectiva* a rögtönzés jellemét viseli magán, s a gondolatok egymás mellé helyezése, meg az előadás gyors menete izgatott lelki állapotot árul el. E tekintetben sem lehet tehát kétségbe vonni, hogy az Sallustius-tól származik. Nem látszik azonban kidolgozásában annyi gondosság, hogy föltehetnők, hogy Sallustius maga írta volna le a nyilvánosság számára. Erre nem is lehetett semmi oka. De erős a meggyőződés, hogy Sallustius valóban elmondotta azt a beszédet Cicero ellen a senatusban, melynek a mi *Invectivá*-nk a hivatalos acták után készült reproductiója, s aligha csalódom, ha föl merem tenni, hogy Asconius szötte azt be Sallustius életrajzába, melynek létezését egy Pseudo-Acro-féle scholion bizonyítja.³⁾ Hogy ő a hivatalos iratokat lelkiismeretesen átkutatta, arról a már föntebb idézett helyén⁴⁾ kívül ránk maradt iratainak több helye tanúskodik.

Nem szabad tehát Quintilianus ítélőképességén könnyedén pálczát törnünk; a kérdés tüzetes vizsgálata az ő javára dönt. Ha az ő két idézetének helyességét kétségbe vonjuk, a legfigyelemre méltóbb egyetlen alapot is kirúgjuk lábunk alól. Pedig egyik helye nemcsak azt bizonyítja, hogy az *Invectiva* Sallustiusi eredetéről meg volt győződve, hanem azt is, hogy a senatusban előadott beszéd hiteles reproductiója vagy pedig hagyományozása felől nem volt kétsége.⁵⁾

CSERÉP JÓZSEF DR.

¹⁾ U. o. s. v. Tullia.

²⁾ Ad Att. 7, 1, 8.

³⁾ Schol. ad Hor. Sat. 1, 2, 41.

⁴⁾ Ascon ad c. 17. or. Cic. pro Mil.

⁵⁾ Quid? non Sallustius *directo* ad *Ciceronem*. in quem ipsum dicebat, *usus est principio* et quidem protinus. „Graviter et iniquo animo maledicta tua pateret, Marce Tulli?“ (I. O. 4, 1, 68.)